

In staat van beleg

Aeneas Tacticus

In staat van beleg

Handboek voor militairen
(4de eeuw voor Christus)

Vertaald en ingeleid door Henric R.J. Jansen

Sterck & De Vreese

Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van Stichting Carptim.

www.carptim.nl

© 2025 Henric R.J. Jansen | uitgeverij Sterck & De Vreese

Omslagontwerp Barbara Jonkers
Boekverzorging Elgraphic

ISBN 978 94 6471 296 4
NUR 680 | 689

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Sterck & De Vreese, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@sterckendevreese.nl.

Sterck & De Vreese is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.sterckendevreese.nl

Inhoudsopgave

Inleiding	7
<i>In staat van beleg</i>	31
Noten	117
Register	147
Kaarten	156

Inleiding

DE WERELD VAN AENEAS TACTICUS

Men kent het klassieke Griekenland als plaats van culturele rijkdom. Het zijn de eeuwen van de schrijver Plato en zijn filosofische dialogen en van de beeldhouwer Praxiteles en zijn *Afrodite van Cnidus*. In deze periode schreef Demosthenes de toespraken die Cicero zouden inspireren en componeerde Sophocles tragedies die vandaag de dag nog worden opgevoerd. Met dit Griekenland zijn we vertrouwd: een land van de filosofie, de kunsten en de literatuur.

Door deze obsessie met al het mooie, vergeet men vaak één ding, namelijk dat de Grieken weinig anders deden dan vechten en oorlog voeren. De westerse poëzie begint met de Homerus, de geschiedschrijving met Herodotus: de eerste verduidelijkt de belegering van Troje, de laatste beschrijft de Perzische oorlogen en hun voorgeschiedenis. Het Griekse toneel gaat over oorlog, zowel over de mensen die ze voeren als over hun nabestaanden. De literatuur draaide om oorlog en de geschiedenis zelf evenzeer. In de vijfde eeuw voor Christus had Athene, de stad die we associëren met kunst en democratie, een groot deel van de *poleis*

in het Egeïsch Zeegebied aan zich onderworpen. Dit leidde in 431 tot een oorlog met een andere grote speler in Griekenland: Sparta.* Na bijna dertig jaar vechten verloren de Atheners in 404 deze oorlog. Sparta, nu zelf de staat met het militaire overwicht, raakte in conflict met zijn voormalige bondgenoten Korinthe en Thebe, waardoor de Korinthische Oorlog begon (395-387). Een kleine tien jaar later vonden verschillende Griekse *poleis* dat de stad Thebe te dominant werd en barstte de strijd los die we nu de Thebaanse Oorlog noemen (378-362). Van 357 tot 355 vocht Athene tegen haar voormalige bondgenoten in de ‘Bondgenotenoorlog’ en van 356 tot 346 werd de ‘Derde Heilige Oorlog’ uitgevochten tussen de Delphisch-Amphiktyonische Bond en Phokis. Dit is een bescheiden selectie van vijf conflicten die de Griekse stadstaten in nog geen eeuw tijd met elkaar en met anderen uitvochten. Voeg hier talloze kleine schermutselingen tussen de afzonderlijke stadstaten aan toe. Tel de jaren in een mensenleven en trek de conclusie: er was geen generatie die opgroeide zonder oorlog. Was je een Griekse jongeman, dan was je grootvader veteraan, je vader op veldtocht en wist je zelf dat ook jij spoedig het schild en de speer zou moeten opnemen.

Niet alleen werd er voortdurend gevochten, men deed dit ook steeds professioneler. Waar Griekse stadstaten in de vijfde eeuw vooral burgermilities van zwaargewapende aristocraten (‘hoplieten’) mobiliseerden, zetten ze een eeuw later in toeneemende mate huursoldaten in, waarbij er meer nadruk komt te liggen op lichtgewapende troepen (‘peltasten’). Deze huurlin-

* Alle data in dit werk zijn voor Christus, tenzij anders vermeld.

gen dienden niet alleen binnen Griekenland, maar rond de hele Middellandse Zee. In 401 huurt Cyrus de Jongere de tienduizend Griekse huurlingen in voor de veldtocht tegen zijn broer Artaxerxes, dan koning van Perzië. In 390 verslaat de Atheense generaal Iphikrates bij Lechaion een Spartaanse divisie met behulp van ingehuurde lichtbewapende troepen. In 351-349 roept de Atheense redenaar Demosthenes op huurlingen in te zetten tegen koning Philippus in Thracië. In 341 verslaat Timoleon de Carthagers bij de Krimissos. Aan beide zijden vechten Griekse huurlingen mee. In toenemende mate duiken er in de bronnen Griekse mannen op die fulltime als soldaat actief zijn, die dienen in compagnieën in binnen- en buitenland, tegen Grieken en niet-Grieken. Er ontstaat een klasse mensen die kan bogen op een leven lang aan ervaring met gewapend conflict en stadstaten, gouverneurs en koningen zijn meer en meer bereid om oorlogvoering aan professionals uit te besteden. Eenzelfde professionalisering zien we in de belegeringskunde. De belangrijkste instrumenten voor de belegering – als men dat al aandurft – zijn tijdens de Peloponnesische Oorlog nog omwalling en een flinke dosis geduld, met hier en daar een stormram of een belegeringsladder. Maar als de Macedonische koning Philippus II in 348 Olynthus belegerd, doet hij dat met katapulten en belegeringstorens. Griekse steden en vorsten worden meer en meer bekwaam in het bouwen, inzetten en onderhouden van oorlogsmaterieel. In zekere zin wordt in de eerste helft van de vierde eeuw de basis gelegd voor het professionele leger waarmee Alexander de Grote later Perzië zal binnenvallen.

De oorlog woedde niet alleen tussen, maar ook binnen de

stadstaten. De democratie, de uitvinding die wij graag lokaliseren in het antieke Griekenland, bleek in de vierde eeuw een fragiel goed. Elke stadstaat was op zijn hoede voor *stasis*, het Griekse equivalent voor burgeroorlog. *Stasis* was een voortdurend spel tussen de volkspartijen en de aristocraten. De eersten wilden democratisch bestuur, de tweeden oligarchie. In de doorsnee Griekse polis was er altijd het dreigende gevaar dat een van de partijen de ander omver zou werpen en de macht zou grijpen. Dit soort omwentelingen gingen zelden zonder bloedvergieten en men stelde alles in het werk om de andere partij voorgoed onschadelijk te maken. *Stasis* ging gepaard met verdachtmakingen, arrestaties en executies. Het bekendste voorbeeld is Athene, de prototypische democratische polis. Deze stad leverde na een militaire nederlaag tegen Sparta haar democratie in om vrede te kunnen sluiten. Sparta installeerde de bloedige tirannie van de Dertig (404). Een dertigtal Atheense oligarchen liet in nog geen jaar tijd ruim vijftienhonderd politieke tegenstanders executeren en confisqueerde hun bezittingen. Pas na een gewapende revolutie kon de democratie hersteld worden. Dit is slechts een van de vele voorbeelden van dodelijke burgeroorlog in een polis.

Wie de leiding had over de stad, moest dus op twee soorten dreiging bedacht zijn. Allereerst was er de dreiging van buitenaf: de buurstad die de akkers kwam plunderen, de haven blokkeerde of de stad belegerde. De inzet was in het geringste geval een handvol slachtoffers van schermutselingen op het platteland, in het ergste geval de totale vernietiging, waarbij de stad werd uitgehongerd of geplunderd, de bevolking gedood of tot slaaf gemaakt. De tweede dreiging was die van binnenuit: voor

een stad onder aristocratisch bestuur de continue dreiging van een volksofstand, voor een democratie de dreiging van een aristocratische coup, al dan niet met militaire hulp van buitenaf.

Aeneas

In dit Griekenland, waar de politieke status quo elke dag kan veranderen, waar altijd ergens oorlog is en men dit steeds professioneler voert, daar wordt het eerste militaire handboek uit de Europese literatuur geschreven. Rond het midden van de vierde eeuw componeerde ene Aeneas Αἰνεΐας, *Aineias*) het werk dat hier in vertaling voor u ligt, *In staat van beleg*. Dit handboek biedt een inkijk in het tumultueuze Griekenland van de vierde eeuw. Het onderwijst de lezer in het trotseren van de gevaren die het voortbestaan van de gemeenschap bedreigen: de buurstad die gewapend de grens oversteekt en de sluimerende dreiging van een politieke revolutie.

Het werk is voor deze periode volkomen uniek. Het komt uit de klassieke tijd, maar niet uit Athene, de stad waar het grootste deel is geproduceerd van de weinige teksten die tot ons zijn gekomen. Het genre is nieuw. De Griekse literatuur mag dan van oorlog doortrokken zijn, maar met *In staat van beleg* hebben we het eerste westerse ‘doe-het-zelfboek’ over oorlog in handen. Het is daarmee een van de vroegste getuigen van de militaire professionalisering in de vierde eeuw.

Een Nederlandse vertaling was er tot op heden nog niet en om meerdere redenen is het hoog tijd. Niet alleen is Aeneas het oudst aanwijsbare beginpunt voor de westerse handboeken over oorlog, hij is met zijn instructies voor het onder de duim

houden van een onrustige bevolking, zijn blauwdrukken om een burgermilitie te organiseren en zijn scherpe inzichten in de menselijke geest een even levendige als instructieve en een even komische als zakelijke auteur. Aeneas wisselt de meest voor de hand liggende adviezen af met revolutionaire listen en biedt een aangename variatie aan leerzame instructies en onderhoudende anekdotes. Als vader van het militaire doe-het-zelfgenre hoort hij in elke boekenkast op dezelfde plank te staan als Macchiavelli's *De heerser*, Sun Tzu's *De kunst van het oorlogvoeren* en Clausewitz' *Over oorlog*. Nog belangrijker, maar niet hardop uit te spreken: het werk van Aeneas bezit een zekere humor en charme die deze andere klassiekers vreemd is.

In deze inleiding beschrijf ik achtereenvolgens wie Aeneas was en waar hij vandaan kwam. Daarna bespreek ik zijn verdere oeuvre en de globale inhoud van *In staat van beleg*. Voor lezers van het Grieks sluit ik af met een hoofdstuk over Aeneas' taal en stijl en een verantwoording van mijn vertaling. Een lopend commentaar, een verklarende woordenlijst en kaarten, alle achterin te vinden, zouden de moderne lezer wegwijs moeten maken in de soms raadselachtige wereld van Aeneas Tacticus.

Wie is Aeneas en wanneer schreef hij?

Over Aeneas weten we bar weinig. Er zijn geen antieke biografieën van hem overgeleverd en verwijzingen naar de man als historische figuur zijn schaars en wankel. Onafhankelijke vermeldingen van zijn complete oeuvre ontbreken. In de volgende alinea's zal ik deze kwesties nader toelichten. Ik leg u voor wat we wel weten en hoe we dankzij al deze puzzelstukjes toch rede-

lijkerwijs kunnen aannemen dat het hier vertaalde werk halverwege de vierde eeuw is opgetekend door een persoon die Aeneas heette.

Toeschrijving

In staat van beleg is met redelijke zekerheid aan de auteur Aeneas te koppelen. Aan het eind van het enige middeleeuwse manuscript waarin de tekst is overgeleverd (zie p. 108) staat de naam Aeneas namelijk gewoon vermeld (40.4). Aan het begin van het werk staat weliswaar dat ene Aelianus (zie p. 33) en niet Aeneas de auteur van dit werk is, maar dit is overduidelijk een fout van de kopiist. *In staat van beleg* is namelijk te dateren in de vierde eeuw voor Christus (zie p. 14), terwijl de Aelianus die voor deze rol in aanmerking komt enkele honderden jaren later leefde. Ten tweede is de stijl van Aeneas totaal anders dan die van Aelianus. Aelianus' werk heeft diagrammen, een inhoudsopgave en strak afgebakende onderwerpen, allemaal dingen die we niet aantreffen in het overgeleverde stuk van *In staat van beleg*. De foute toekenning is daarnaast makkelijk te verklaren: in het manuscript, dat een bundeling van verschillende antieke en latere auteurs is, komt Aeneas' werk direct na Aelianus' *Tactische Theorie* en de namen beginnen beide met de A.

Een ander belangrijk argument om Aeneas' naam aan het werk te koppelen vinden we in de tekst zelf. In het hoofdstuk over cryptografie (33) legt de auteur uit hoe je met een geavanceerd systeem van naald, draad en een astragaal (zie p. 138 n. 90) een geheime brief kunt sturen. Aan de hand van een voorbeeldwoord illustreert hij de methode. In het oorspronkelijke hand-

schrift, M, is echter niet duidelijk welk woord Aeneas hier gebruikt, want enkele tekstcorrupties maken het ons onmogelijk hier iets van betekenis in te lezen. De negentiende-eeuwse geleerde Haase betoogt in een artikel uit 1835 echter dat het voorbeeldwoord ‘Aeneas’ moet zijn geweest, een visie die vandaag de dag door de meeste geleerden wordt geaccepteerd. Niet verwonderlijk: geef mensen een pen en vraag hen deze te testen. Uitzonderingen daargelaten, zal iedereen zijn eigen naam schrijven.

Aeneas – leven en datering

Wat betreft de historische figuur Aeneas zijn de antieke bronnen het over één ding eens: er bestond een Aeneas en die Aeneas schreef militaire traktaten. De vroegste verwijzing naar Aeneas vinden we bij Polybius, een Griekse geschiedschrijver die leefde tussen 200 en 120 voor Christus. Polybius toont hier en daar interesse in technische oplossingen op problemen en houdt op een zeker moment in zijn geschiedwerk (10.44) een verhandeling over een ingewikkeld systeem voor langeafstandscommunicatie met vuurseinen en waterklokken. Hier noemt hij ‘Aeneas, die boeken over strategie heeft geschreven’ als de bedenker van dit systeem. Polybius kan het niet laten te vermelden dat hijzelf het systeem aanzienlijk heeft verbeterd, maar we mogen tevreden zijn dat hij ‘onze’ Aeneas vermeldt.

Een tweede verwijzing naar een Aeneas die militaire geschriften schreef, vinden we bij de reeds eerdergenoemde latere strateeg, Aelianus (begin tweede eeuw na Christus). Aelianus vermeldt Aeneas als grondlegger van het genre ‘strategie’ en als

auteur van een ‘aanzienlijk aantal militaire geschriften’ (*Tactica* 1.2). Daarnaast meldt Aelianus dat Cineas, de vertegenwoordiger van koning Pyrrhus van Epirus, een samenvatting van Aeneas’ werk heeft geschreven. Deze koning valt te dateren in de late vierde en vroege derde eeuw voor Christus. ‘Onze’ Aeneas moet dus in, of (waarschijnlijker) al voor deze periode als schrijver actief zijn geweest, wat ons terugbrengt tot op zijn minst de late vierde eeuw voor Christus.

In aanvulling op deze externe bronnen geeft de tekst van Aeneas aanwijzingen voor de datering. Het werk bevat een veertigtal historische anekdotes, waarvan er zestien met enige nauwkeurigheid te dateren zijn, omdat ze verwijzen naar personen, locaties en incidenten die ons bekend zijn uit andere historische werken. Meer dan de helft van deze anekdotes verwijst naar gebeurtenissen uit de vierde eeuw. De laatst dateerbare gebeurtenis vindt plaats in 360 voor Christus. Het werk moet dus ergens na dat jaar voltooid zijn. Verwijzingen naar de Phokische Oorlog (356-346) en de campagnes van Philippus van Macedonië (de vader van Alexander de Grote) ontbreken, waardoor we voorzichtig mogen aannemen dat het werk voor deze ingrijpende gebeurtenissen is gepubliceerd.

De persoon achter de auteur

Aeneas’ levensverhaal zou kunnen beginnen met de volgende passage uit Xenophons *Griekse Oorlogen*:

Rond deze tijd gebeurde er het volgende. Aeneas uit Stymphalos, die generaal van de Arcadiërs was geworden, vond dat de